

Umsiedlung 70

Baltisakslaste lahkumisest Eestist ja Lätist – *Umsiedlung*´ist – on möödunud seitsekümmend aastat. Eelmisel suvel ja sügisel meenutati seda ajaloosündmust mitmel pool – Riias, Poznańis jm. 16. oktoobril 2009 korraldati ka Eesti Ajaloomuuseumis Maarjamäel konverents „70 aastat *Umsiedlung*´ist. Eesti baltisakslaste ümberasustamine Kolmandasse *Reich*´i”. Täpsemalt oli küll baltisakslaste ümberasustamisele pühendatud konverentsi kaasorganisaatoriks Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis ja kokkukutsujaks seltsi esimees Olev Liivik. Sissejuhatavas tekstis öeldi: „2009. aastal möödub 70 aastat baltisakslaste organiseeritud lahkumise algusest Eestis. Umsiedlungi (1939–1940) ja Nachumsiedlungi (1941) jooksul lahkus Eestist u. 21 500 saksa rahvusest ja nendega suguluses olnud isikut. Ümberasumine sai võimalikuks seoses Molotovi–Ribbentropi salalepingutega, millega Saksamaa tunnistas Balti riigid NSV Liidu huvisfääri kuuluvaks ja lubas NSV Liidul viimased okupeerida. Saksamaa initsiatiivil ja NSV Liidu nõusolekul asuti 1939. aasta oktoobris Eesti ja Läti baltisakslasi evakueerima ja ümber asustama Saksamaa poolt vallutatud Poola aladele. Enamik Eesti baltisakslasi lahkus kodumaalt 1940. aasta kevadeks.”

Olev Liivik andis oma avaettekandes ülevaate ümberasumise terminoloogiast (baltisakslased olid lepingulised ümberasujad – *Vertragsumsiedler*) ning asetas selle 20. sajandil toimunud rahvastiku ümberpaigutuste laiemasse dimensiooni. Ta küsis, kas totalitaarsete režiimide sekkumisel jätkusid juba 19. sajandil alanud rahvusriikide kujunemisprotsessid. Sellele viitab Teise maailmasõja aegne rahvastikupoliitika Ida-Euroopas, mille tulemusel muutus rida etniliselt kirjusid riike märgatavalt homogensemaks. 1939. aasta baltisakslaste ümberasustamise leppisid kokku Saksamaa ja NSV Liit. Saksamaal tuli see detailides lepinguliselt kooskõlastada Eesti ja Läti valitsusega. 1941. aasta ümberasustamise kokkulepped mahajäänud saksa rahvusest elanike ümberpaigutamiseks sõlmisid taas Saksamaa ja NSV Liit, mille juures Eesti ega Läti valitsuse arvamus ei küsitud, sest neid polnud enam. O. Liivik rõhutas, et vaadeldav

ümberasustamine oli osa suurtest protsessidest, millega Saksamaa teostas oma rassipoliitikat (*Heim ins Reich*) ka Itaaliast Lõuna-Tirooli sakslaste, Galiitsia ja Volöõnia sakslaste jne. ümberpaigutamisel Suur-Saksamaa idaaladele, kus poolakad pidid uusasunikele ruumi loovutama. Kokku paigutati ümber u. 1 miljon sakslast, ent mastaapidelt olid palju suuremad poolakate sundevakueerimised (u. 1,7 miljonit inimest) ja NSV Liidu Euroopa osas toimunud küüditamised. Eestis aastail 1939–1944 aset leidnud rahvastiku ümberpaigutused olid väikese rahva jaoks tohutud: u. 21 500 saksa ja ka eesti rahvusest ümberasujat Saksamaale, u. 80 000 NSV Liitu küüditatud, evakueeritud ja mobiliseeritud Eesti elanikku, u. 7000 Rootsi põgenenud rannarootslast ja kuni 80 000 Läände põgenenud eestlast. Kokkuvõttes nimetas O. Liivik baltisakslaste ümberasustamist siiski Euroopa suurte protsesside üheks kõrvalepisoodiks.

Kaido Laurits Eesti Riigiarhiivist, kõneldes Saksa Kultuuroromavalitsuse likvideerimisest, andis ka lühiülevaate suurt rahvusvahelist heakskiitu leidnud kultuurautonoomia korraldusest Eestis. Lojaalsuskonflikti ennetavalt võimaldati 1925. aastal vähemusrahvuste kultuurautonoomia seadusega Eesti sakslastele ja juutidele kultuuroromavalitsus, ent kompaktselt koos elanud rootslased ja venelased seda ei taotlenud (neile andsid kaitset traditsioonid, riigi põhiseadus ja omavalitsused). Kaido Laurits rääkis ka šovinismi tõusust kogu Euroopas ja tõi Saksa Kultuuroromavalitsuse temaatikast esile aspekti suhetest natsionaalsotsialistliku liikumisega (*Bewegung*). Saksamaa ülikoolidest tagasi pöördunud noored lootsid ka kodumaal „uuenemise” eest võidelda. Vanem põlvkond nende igatsust niisuguste ideaalide järele reeglina ei jaganud. Hinnanguliselt haaras Hitleri nimbus vaid 5% Eesti saksa rahvusgrupist. Märkimisväärse faktina tõi K. Laurits esile selle, et 1938. aastal valiti Riiginõukogu liikmeks nii saksa kui juudi kultuuroromavalitsuse esindajana Harry Koch, millega tekkis saksa-juudi „ühemehefraktsioon”. (Juudid loobusid oma esindaja ettepanemisest ja koos sakslastega valimistest.) 1939. aasta jaanuaris asendas teda parun von Wrangell. Talle järgnes kultuuroromavalitsuse viimase esimehena dr. Hellmuth Weiss, sest 1. jaanuaril 1940 lõpetas see institutsioon tegevuse. Baltisakslaste 700-aastane kohalolek oli otse vastandiks sisserändajate staatusele, siiski tervitas suur osa Eesti üldsusest ja pressist 1939. aasta sügisel sakslaste lahkumist varjatud või avaliku kahjurõõmuga.

Sirje Kivimäe rääkis *Umsiedlung*’i poliitilisest taustast ja korraldusest. Välgkiire aktsiooni ajalised tähised olid: 9. oktoobril 1939 anti Eesti avalikkusele ootamatult teada Hitleri välja kuulutatud saksa vähemusrahvuse väljarännust. Protokoll Eestis asuva saksa rühvusrupi Saksa riiki ümberasustamise kohta kirjutati alla 15. oktoobril, järgmisel päeval presidendi allkirjastatult see jõustus. Esimene laev ümberasujatega lahkus Tallinna sadamast 18. oktoobri õhtul – s. o. samal päeval, kui hommikul alustasid üle piiri tulekut Punaarmee väeüksused. Aktsioon loeti põhiosas lõppenuks 15. novembril, mil 15 suurtranspordiga oli Eestist lahkunud ümmarguselt 11 000 isikut. 18. mail 1940 asus teele viimane laev ümberasujatega. Siiski ei lahkunud isegi mitte kõik juba Eesti kodakondsusest vabastatud. Kevadel 1940 oli veel lahendamata sakslaste organisatsioonidele kuulunud kultuurivarade jaotamise küsimus, seetõttu polnud ka rida seltse veel likvideeritud. Kirjeldades baltisakslaste aktiivset organisatoorset tegevust ümberasumise korraldamisel, peatus S. Kivimäe ka küsimusel, kuivõrd neil endil oli üldse võimalust mõjutada neile saatuslikku lahendust ehk kas nad olid vaid objektiks suures sündmuse ahelas.

Valitsuse nõunik **Kalev Kuk** tegi oma ettekandes „*Umsiedlung*: ootused ja tagajärjed” ülevaate baltisakslaste lahkumise poliitilistest ja majanduslikest mõjudest. Tegemist oli lepinguga peale surutud lahkumisega (*diktierte Option*), kus mõlemal, s. t. nii Venemaal kui ka Saksamaal olid oma huvid. Venemaa soovis välistada kõik Saksamaa võimalikud pretensioonid Eesti ja Läti suhtes enne nende okupeerimist. Olemuslikult oli *Umsiedlungi* tulevane läbiviimine Venemaa-poolne eeltingimus MRP sõlmimisele. Saksamaale avanes seevastu soodne võimalus asustada nende kätte läinud Poola alad sakslastega. K. Kuk tõdes, et eramajanduslik probleem muutus rahvamajanduslikuks, sest tööjõu lahkumisega kaasnes kapitali väljavool. Otseselt on sakslaste lahkumisega seostatav hoiuste vähenemine pankades (1939. aasta oktoobris-novembris 15%) ning nõudluse kasvust johtuv inflatsiooni kiirenemine, sest piirangud raha väljaviimisele ja kaubanappus ümberasumispiirkondades sundisid lahkujaid konverteerima oma pangasääste kaupadeks, mida oli nn. majakraamina võimalik kaasa võtta. Ümberasujatega kaotas Eesti juba 1939. aasta lõpuks üle ühe protsendi oma rahvastikust. Lahkunute seas oli inimesi, kellele oli erinevates eluvaldkondades (akadeemiline maailm, riigikaitse, majandus) arvestatav roll. Nende seas oli näiteks 100 arsti,

80 advokaati, 50 kirikuõpetajat jne. Sakslaste lahkumisega nõrgenes saatuslikult Eesti välispoliitiline ja julgeolekuline positsioon suhetes Venemaaga, sest Eesti kaotas ülitähtsa garantii. Seda fakti tollel sügisel ei teadvustatud, miks muidu empaatiat sakslaste suhtes juhkamiaadiks pilgati (Mihkel Juhkami järgi, kes sai sakslaste lahkumisest majandusliku boonuse).

Siinse autori, kes töötab Eesti Kunstimuuseumis, teemaks olid baltisaksa kunstivarade küsimused. Pärast Teise maailmasõja järgseid külma sõja ja stagnatsiooni aastaid on kasvamas huvi baltisaksa kirjanduse, kunsti ja arhitektuuri vastu. Reaalse kooseksistentsi lakkamine ei tähendanud kaugeltki sedasama kultuuri valdkonnas. Vastupidi, sajandite jooksul põimunud suhted taastuvad pärast traumaatilisi ajajärke – näiteks on märgata baltisaksa kunstipärandi tagasivoolu Eestisse, endisesse kultuurimiljöösse, kus neil kunstiteostel on rohkem tähendust ja seoseid kui Lääne-Euroopas või Ameerikas. Kuna Nõukogude režiimi ajal kadus eraomandi kaitse, siis katkestati tollal teadlikult side kunstiteoste eelnevate omanikega, keda nähti vaenlasena. Neilt pärinevad varad alustasid nagu uut eksistentsi, nüüd juba Nõukogude kultuuri osana. Mahavaikimise ja ülevõtmise kõrval kuulus baltisaksa kultuur Nõukogude ajal ka füüsilisele hävitamisele. Nii juhtus näiteks mitme Tallinna kalmistuga koos sealsete monumentaal-skulptuuridega.

1939. aastal reguleeris baltisakslaste ümberasumist 15. oktoobri protokoll, mille järgi iga lahkujat tohtis kaasa võtta vähesel hulgal sularaha ja väärismetalli, kuid liikuva vara kaasavõtt ei olnud piiratud (järelümberasumisel, mis toimus 10. jaanuarist kuni 22. juunini 1941, ei olnud lubatud kunstiväärtusega esemede ega sularaha kaasa viia). Vastavalt muinsuskaitseadusele tuli lahkujatel oma kultuurivarad esitada läbi-vaatuseks ja võimalikuks kinnipidamiseks. Juba 10. oktoobril alustasid tegevust Eesti haridusministeeriumi poolt kokku kutsutud eksperdid. Eraisikute varade küsimused otsustati 1939. aasta lõpukuudel, 1940. aasta algupoolel algasid läbirääkimised kinnipeetud kunstiteoste ja Saksa institutsioonide varade üle. Pariteetkomisjoni istungid takerdusid viljatutesse vaidlustesse, sest baltisaksa kunst oli tollal läbi uurimata ja argumenteerida oli raske. Enamik vaidlusaluseid varasid jäi siiski lõpuks Eestisse. Ümberasujate poolt kaasa viidud kunstiteosed koguti Poolas Poznańi Rahvusmuuseumisse pärast seda, kui 1945. aasta jaanuaris-veebruaris oli toimunud sakslaste põgenemine (*Flucht*). Endiste erakuns-

tikogudega seotud teosed koguti peremeheta varana kokku mitmetest eri asupaikadest, neile lisanduvad sõja ajal tehtud ostud ning kingitused Poznańi Rahvusmuuseumile. Eristada saab von Stackelbergi ja Stenbocki perekondade suurte kunstikogude riismeid. Sõjas kaduma jäänud ja väljaviidud kunstiteoste kõrval kaotas Eesti *Umsiedlung'* iga ka hulga baltisaksa kunstnikke (Erna Brinkmann, Klara Zeidler jt.).

Maris Saagpakk Tallinna Ülikoolist vaatles ümberasustamist baltisakslaste mälestustes, illustreerides oma ettekannet tekstikatketega. Läbi inimliku prisma avanesid emotsionaalsed sissevaated ajalookeerisesse tõmmatud üksikisikute käekäiku. M. Saagpaku peamiseks uurimisteenak on olnud käsikirjalised tekstid, milles avaldub minevik erilisel vahetel viisil, kusjuures autobiograafiates ja mälestustekstides on alati ka teatav annus fiktsiooni. Selline tundelaeng tõi konverentsil valitsenud faktoloogilises üldsuunas juurde uue helistiku. *Umsiedlung* muutis kõigi siitlainute elu, see oli lõplik, totaalne ja traumaatiline sündmus, mida on kirjeldatud kui biograafilist katkestust. Baltisakslastele oli kibedaks pettumuseks arusaamine, et Hitler ei kavatse nende kodumaad kaitsta. Teisest küljest ei oldud kursis natsionaalsotsialismi tegeliku palgega, nagu see tänapäeval on üldteada. Mälestustekstides korduvad metafoorid: füüreri kutse, tagasipöördumine kodumaale, samuti seisukoht, et baltisakslaste ajalooline ülesanne Baltikumis on nüüd lõpetatud. Peaaegu kõigis tekstides on oluline koht ümberasumise teate kättesaamise hetkel. Naised kirjeldavad pigem ümberasumise praktilist külge, mehed pühendavad rohkem tähelepanu ideaalide, eesmärkide ja „suure ajaloolise ülesande” selgitamisele. Paljude baltisaksa mälestustekstide hulgas leiab ka selliseid, milles Hitleri tegevus mõistetakse üheselt hukka. Kuid sakslased teadsid ka seda, mida bolševike puhul karta võib – oli ju alles kahekümne aasta eest üle elatud punase terrori laine. Seetõttu polnud neil Nõukogude Liidu suhtes mingeid illusioone. Nõukogude vägede invasiooni vähene käsitlemine mälestustes oli alateadlik jätk tollasele propagandaretoorikale, kus sellekohased viited samuti puudusid. Tõelist põhjust, mille pärast enamik baltisakslasi oma kodumaalt lahkus – hirmu bolševike ees – ei tohtinud „saksa-vene sõpruse”, aga ka murelike eestlaste ja lätlaste pärast nimetada. Samas leidub mitmeid arutlusi baltisakslaste olukorrast Eestis ja Lätis ning üksmeelselt tõdetakse ka ilma sõjasündmusteta selle perspektiivitust. Noorte rahvusriikide tekkega kaasnenud ühis-

kondliku prestiiži vähenemine, juhtiva kõrgkihi rollist ilma jäämine tekitas viha- ja kibestumistunde, seda andestada ja unustada polnud võimalik. Kodumaalt pöördumatu lahkumise kurbus oli ehtne, aga tekstides on see sageli ülevaks stiliseeritud.

Tallinna Ülikooli emeriitprofessor **Raimo Pullat** võttis vaatluse alla üksikjuhtumi, tartlastest baltisakslase Otto Freymuthi (1892–1957) tegevuse Toruńis, kellel oli suuri teeneid sealse raamatukogu varade päästmisel Saksa okupatsiooni aastatel 1940–1944. Hiljuti asetati R. Pullati osavõtul mälestustahvel O. Freymuthi auks Toruńi raamatukogu hoonele.

Professor **Peeter Järvelaid**, kes ei saanud ise konverentsist osa võtta, oli saanud väga huvitava esitluse. Selles oli juttu, et 2009. aasta 26. augustil ületas *Umsiedlung'* i teema televisiooni vahendusel rahvusvahelise uudiskünnise, kui Euroopa kultuurikanal ARTE näitas Poola-Saksa koostöös valminud dokumentaali „*Eine blonde Provinz*”. Film, mille tootja on *Rundfunk Berlin-Brandenburg* ning autorid Dieter Bielenstein ja Jacek Kubiak, kõneleb eeskätt poolakatest kui natsliku etnilise puhastuse ohvritest Lääne-Poola aladel. Teine huvitav informatsioon oli Tallinna konverentsiga samaaegselt (16.–18. oktoobril) Poznańis aset leidnud rahvusvahelise seminari „Ümberasustatud – pagendatud. Baltisakslased ja poolakad 1939–1945 endises Warthegaus” kohta. Selle korraldajateks olid Saksa Balti selts Darmstadtis ja Poola Lääne Instituut. Terminoloogiliselt tõi P. Järvelaid esile, et „pagendatu” (*Vertriebene*) staatust kasutati Saksamaa Liitvabariigis ka 1939–1941 Eestist ja Lätist ümberasustatute kohta. Poola ühiskonnas on suur huvi *Umsiedlung'* i temaatika vastu, sellega tegelevad näiteks Rahvusliku Mälu Instituut ja Poznańis asuv Lääne Instituut. Viimases leiduvad andmebaasid laagritesse sattunud poolakatest, ka Eestist ümber asustatute nimekirjad jne.

Rohke kuulajaskonnaga akadeemilisel konverentsil ei tulnud arutusele ümberasustatute varade tagastamise ja hüvitamise probleemid (*Vermögensausgleich*). Näiteks nn. järelümberasujate varade küsimused kütavad aeg-ajalt meie ühiskonnas kirgi. See temaatika on tundlik mitte ükski Eestis, vaid ka Poolas ja palju küsimusi veel ebaselged.

Anne Untera